

ҚАЗАҚТЫҢ ӘНШІЛІК ДӘСТҮРІ ЖӘНЕ МОЛДАБАЙ ФЕНОМЕНІ

Қазақ арасынан атакты акындар, жезтаңдай әншілер, күй күмбірлеткен күйшілер, шығармалары елге тараған композиторлар, таңға жырлайтын жыршылар шықты. Олар қарапайым халықтың олардың мұң – мұқтажын, өмір – тіршілігін, қоғамдағы оқиғалар мен құбылысты, жақсылық пен жамандықты, адамгершілік пен әділетсіздікті, имандылық пен зорлықты және атакты замандастарын әнге қосты. Солардың бірі Молдабай.

Молдабай 1858 жылы туған. Дүниеге келген жері Ақтөбе уезінің Бөрлі болыстығының үшінші ауылы, қазіргі Мәртөк ауданының жері. Молдабай жылқы жылы туғандықтан, атын Жылқышы деп қойыпты. Әкесі малшы болған. «Орынбордың алдында тағалаған жорғадай» деп өлеңде келтіргендей әнші өзін жорғаға тенегені тегіннен – тегін емес деп болжауға болады.

Кімді болса да орта тәрбиелейді. Домбырашы, ән сала білген, тілге шешен, ұтқыр, өткір тілді атасы Торғай қонақжай, үйіне әнші, күйші өнерпаздар көп шақырылатын, көп келетін отбасы болған екен. Бұл жағдай жас таланттың әнге, домбыраға құмарлығын оятады. Сонан Молдабай малшылыққа емес, әншілікке бой ұрады.

Молдабай – тұлға. Молдабаймен композитор – күйші Қазанғап кездескен, бір – бірін аса үлкен әсер еткен. Молдабай Әбілқайыр хан ұрпағы күйші Қамбар Методовпен де тығыз достық қатынаста болған. Қамбар

атақты шебер күйші. Молдабай Қазанғапқа өлшеусіз әсер еткен. Қазанғап осы ел аралаудан өмірді үйренді, музыканың қайнар көзі өмір екендігін түсінді дейді. А.Жұбанов «Замана бұлбұлдары» деген кітабында.

Молдабай мұрасы - ән өнерінің ауыз әдебиетінің қазынасы. Ол бүгінгі заманда да, өз қажеттілігін жойған жоқ. Молдабай ән шығарған сазгер ғана емес, сонымен қатар әнді халық алдында айтып жеткізуші әнші – орындаушы. Ол – шебер орындаушы, өнер иесі, тыңдаушысын таң қалдырған, баурап алған әнші, орындаушылығы ерекше екпінді, бөтен әншілерде жоқ орындаушылық тәсілмен бөлектенетін өз стилі бар әнші.

Молдабайдың дауысы ерекше кең диапазонды күшті болған екен. Мәртөк ауданында Молдабай бейіті Қойбас тауы мен аудан орталығы арасында үлкен қырат бар. Ол «Бестенге» деп аталады. Сол «Бестенгенің» үстінде тұрып таңертең Молдабай домбырасымен ән салғанда әншінің даусы төмендегі ауыл – аймаққа естіледі екен де, сиыр сауып жатырған келіншек - әйелдер шаруаларын қоя қойып Молдабайдың әнін тыңдайды екен. Елде осындай әнгіме бар.

«Орынбордың қос босағасы» атанған Молдабай мен Әкімгерей әншілер Орынбордың жәрменкесінің сәнін, де мәнін де келтірген атакты өнер иелері болыпты.

Молдабай әншығарған композитор, шығармашылығы жұрттан асқан талантты

тұлға. Оның көптеген әндері болған, кезінде ел арасында тараған. Әттеген – айы, Молдабай әндерінің жазбаша да, ауыз – екі де көп сақталмағаны, көбі уақыт өте ұмытылған. Бірақ бар, мысалы, «Койшының әні», «Бестоспа», «Сусар - ай», «Молдабай». Қалғанын жинау, іздеу, зерттеу керек.

Молдабай атын ән тарихында қалдырған шығармасы «Молдабай әні». Бұл ән кезінде халық арасында кең тараған, көбірек орындалған. Сөйтіп, Молдабай бір әнімен өнерде, ел жадында қалған дарын.

«Молдабай әні» ерекше ән. Төкпе ән, ойнақы ән, көңілді. Дауысты да көтеру керек, термелеп, өсиет нақылдап айтылады. Табиғатты, суреттеу этнографиялық баяндау бар.

Әнші өзін де таныстырады, айта кетеді. Мысалы: Тәнірберлі Молдабай Малға жарлы болса да, Айтар сөзге келгенде, Тілге шешен, әнге бай – деп баяндайды.

Біз білетін жиырмасыншы ғасырдың 50-60 жылдарында «Молдабай әні» ел аузында айтылатын, «Қазақ әндері» деген жинаққа шығатын. Өзіміз естіп, әуенін үйренгенбіз. Қазірге дейін сол әуен ұмытылған жоқ. Бірақ өмір - өзені аққан сайын Молдабай әні де көмескеленіп, сахнада, той – жиында айтылуы азайды ғой. Қазіргі ән жинақтарында жаңа әндер жинақталып басылып бұрынғы әндер енбейді. Солай ұмытыла бастайды. Мінеки, 50-60 жылдары айтылған «Молдабай әні» 70-80 жылдары айтылмай қалды.

Қазір «Молдабай әнін»

Қазақстанда керемет шебер орындаушы атакты әнші Бекболат Тілеухан. Атакты әнші, шебер орындаушы Бекболат Тілеухан Қазақстанның түкпір – түкпірлерінде ән айту дәстүрін көрсетіп ән салып, үлкен бір көрініс, баяндау, концепция жасайды. Сонда батыстың, шығыстың, оңтүстіктің, солтүстіктің әншілерін атап отырып, олардың әндерін нақышына келтіріп, әр аймақтың өз ән айту ерекшеліктеріне сай шебер орындайды, әрі айтқанда мына аймақ әншісі былай айтып берді де батыста Молдабай деген әнші болған соның «Молдабай әнін» айтайын деп орындап береді. Домбыраның жанын алып, үлкен күш екпіндетіп тартып, Молдабайды төкпектете орындап, даусын аса жоғары көтеріп, кейде төмендетіп, созып, даусын да, қолын да, домбырасын да ойнақштып әнді орындағанда отыра алмайсың, баурап алып кетеді, әннің орындаушының жетегінде жүре бересің.

Молдабайдың әнін кезінде Республика сахнасында тамаша орындау білген, ел арасында таратуға үлкен еңбек еткен әнші Әли Құрманов (1901-1969). Әли Құрманов Молдабай әнін ерекше екпінмен, ойнақы, еркін, бай мимика, бет, қол, дене қимылдарымен орындаған. Ал, домбыраны әр түрлі қағу тәсілдерімен қолдарын неше сақ қимылдарға жүгіртіп, сілтеп, ойнақштып тартып,

тыңдаушылардың айызын қандырып, көрермендерін қыздырып айтқан. Ол Молдабайдың «Молдабай», «Сусар - ай», «Койшының әні», «Бестоспа» әндерін орындаған. Тенор дауысты Әли Молдабайдың әнін айтқанда көрермендер ду қол шапалақтап, әншіні сахнадан жібермей, әнді қайталап айтқызыған.

Ақтөбе облыстық тарихи өлкетану музейі қорында Қазақ ССР-іне еңбегі сіңген артист Әли Құрмановтың орындауында жазылып алынған Молдабайдың бірнеше әндері сақталған. Олар бейнегаспа түрінде киноленкаға жазылған Әли Құрмановтың орындауындағы әндер және Әли Құрмановтың орындауындағы дыбыс таспаға жазылған Молдабайдың «Молдабай әні», «Койшының әні», онан да бөтен бірнеше әндер бар, бірақ авторлары айтылмаған. Мүмкін олар да Молдабайдың әні болар, әйтеуір Әли Құрманов орындаған.

Молдабай әнінде салсерілердің дәстүрлі әншілігі, ән айту ерекшеліктері орын алған. Молдабай әнші – композитор, міне осы әншілер тобына жатады. Ахмет Жұбанов «Молдабайды сал – серілердің бірі» деп есептейді.

Молдабайдың айтыстары да болған, яғни Молдабай тек әнші- композитор ғана емес, суырыпсалма акын екені белгілі. Айтыстарға қатысып, ессені жібермей, сөз жарыстарда шеберлік, тапқырлық көрсете алған. Ол Алтын деген қыз акынмен айтысқан.

Молдабай Кеңес үкіметінің бастапқы жылдарындағы қиындық – азамат соғысы, ашаршылық, аласапыран, кашу – пысу, қоныс аудару кезінде кенеттен 1923 жылы қайтыс болады. Молдабай бір той жиыннан кейін ауылына ауырып қайтады. Үйіне келіп әйеліне су жылыттырып, жуынып, төсегіне жатып, ауылдастарын, жақындарын шақырып қоштасады. Кей болып күн ұясына батарда әнші жаны да бақилық болады. Артында ойнақы, көңілді, шын сөзді әдемі әні қалады.

Қ а с ы н д а б о л ғ а н т у ы с к а н д а р ы н а «ж е р л е г е н а л т ы н ә р і п т і қ ұ р а н с ө з д е р і ж а з ы л ғ а н а қ ж і б е к о р а м а л ғ а д о м б ы р а м д ы о р а п қ а с ы м а с а л ы н д а р, ө з і м м е н ө м і р д е б і р г е жү р г е н с е р і г і м қ а с ы м д а б о л с ы н» д е п ө с і е т а й т ы п т ы. С о л с о ң ғ ы т і л е г і о р ы н д а л ы п т ы д е й д і ү л к е н д е р д і н ә н г і м е л е р і н ж и н а п жү р г е н М ә р т ө к т і к ө л к е т а н у ш ы Е л е н а О н и с ь к о в а. Ә н ш і н і н ж е р л е н г е н ж е р і Қ ұ ш ы қ б а й ө з е н і, М а к п а л с а й б о й ы, Қ о й б а с т а у ы н ы қ о й н а у ы, М ә р т ө к а у д а н ы н ы қ Б а й т у р а с а й с е л о л ы қ о к р у г і ж е р і.

Қазір Молдабайдың бейіті табылды, орны көрген адамдардың айтуы бойынша белгіленді. Енді сол жерде археологиялық қазба жұмыстарын жүргізсе, бейіттен домбыра шықса, онда Молдабай жерленген жер бұлтартпастай дерекпен дәлелденеді. Бұл қолға алса шешімін табатын шаруа.

Еркін ҚҰРМАНБЕК
Қазақстан Республикасының Мәдениет қайраткері, Қазақстан журналистер Одағының мүшесі